

Hüseyin Mevsim

(Turkey, Ankara University /Ankara Üniversitesi)

Chudomir in the Wonderful Bursa

Abstract: Bursa is an ancient and modern city in Asia Minor sitting at the feet of the Mysian Olympus (Keshishdag, Uludag), less than one hundred kilometers from the Sea of Marmara. After the Russian-Turkish War (1877-1878) the city became the “promised land” for the Turkish population leaving the Balkans and the Caucasus. Between 1 and 3 May 1932, Bursa was visited by a 81-member Bulgarian delegation including predominantly history and geography teachers and academic luminaries such as Bogdan Filov, Vasil Zlatarski and Svetozar Primov. One of the members was the Kazanlak museum worker and art teacher Dimitar Hristov Chorbadzhiyski, who was soon to make a name for himself as the original writer and artist Chudomir. The paper traces the trip made by the Bulgarian teachers from Istanbul to Bursa through Mudanya and their return through Gemlik, Orhangazi and Yalova, with a special focus on Chudomir’s personal experiences and impressions in the first capital of the Ottoman Empire.

Key words: Chudomir, Bursa, Bulgarian-Turkish cultural ties, Mudanya, Mustafa Kemal Pasha

Резюме: Бурса е древно-модерен град в Мала Азия, разположен в подножието на Втори Олимп (Кешишдаг, Улудаг), на няколко десетки километра от Мраморно море; град, който след Руско-турската война (1877-1878) се превръща в „обетована земя“ за изселващите се от Балканите и Кавказ турци. Между 1 и 3 май 1932 г. Бурса е посетена от 81-членна българска делегация, която включва предимно учители по история и география, както и академични светила като Богдан Филов, Васил Златарски и Светозар Примов. В делегацията се намира и музейният деец и учител по рисуване в Казанлък Димитър Христов Чорбаджийски, който скоро ще се прослави под името Чудомир като самобитен писател и художник. В текста се проследява пътуването на българските учители от Истанбул през Мудания в Бурса и завръщането им през Гемлик, Орхангази и Ялова, като по-специално внимание се обръща на личните преживявания и впечатления на Чудомир от първата столица на Османската империя.

Хюсеин Мевсим

(Турция, Анкарски университет)

Чудомир в чудна Бурса

Няколко предварителни думи

Както е известно, между 27 април и 11 май 1932 г. група от 81 български учители по история, география, рисуване и ръчна работа, както и служители по музейно дело от всички краища на страната, под организационното ръководство на инспектори от Министерството на народното просвещение и изповеданията (МНПИ) и участието на видни университетски преподаватели като проф. д-р Богдан Филов, проф. д-р Васил Златарски и проф. д-р Светозар Примов, предприема научна екскурзия в Република

Турция, която включва посещение на Истанбул, Бурса и Одрин (Мевсим/Mevsim 2012: 34-44). Главна цел на продължилата почти половин месец методическа екскурзия е непосредственото запознаване с новостите и провежданите реформи в просветно-образователната система в съседната страна, установяване на трайни колегиални връзки и не на последно място – опознаване на богатото културно-историческо наследство в споменатите градове, бивши имперски столици. Съвсем естествено, най-много време – 9 дни – се отделя за Истанбул, а останалите дни се прекарват в Бурса и Одрин.

През Мраморно море към Мудания

След четириднешен престой в Истанбул българските учители предприемат пътуване до старата столица Бурса. На 1 май, в деня на Възкресение Христово, в 9,45 часа гостите се качват на специалния параход „Мерсин“, който отплава за градчето Мудания. Те се придружават от декана на Факултета по литература на Истанбулския университет, директори на училища, инспектори от Министерството на просветата в Анкара, сред които е и „крайно симпатичният автор на „Чучулигата“ – Решад Нури бей“ (Мевсим/Mevsim 2012: 169).

Параходът завива покрай Сарайбурну – крайната точка на „историческия полуостров“ – и навлиза в Мраморно море, което, за разлика от Черно море отпреди няколко дни, е спокойно и гладко като стъкло. Всички екскурзианти са приятно възбудени и в готовност за нови впечатления. „Желая всекому да види това!“, си записва в бележника¹ Чудомир. На изток се очертава силуетът на Принцовите острови, от другата страна се редят китни крайбрежни села, днес – квартали на мегаполиса. Трудно откъсват поглед от силуета на града със седемте тепета и десетките минарета, който постепенно се изгубва зад тях, докато на изток се очертава стръмният и слабо залесен малоазийски бряг. Уплахата от пътуването през Черно море² се превръща в радост, настроението е повече от приповдигнато – едни танцуват на палубата, други пеят. То се помрачава при спомена за трагично загиналите български моряци от парахода „Варна“, който на 25 декември 1929 г. потъва след сблъскване с гръцки кораб около о. Мармара. Никому неизвестният курсант във Военно-морското техническо училище във Варна „Никола Й. Вапцаров“, който междувпрочем пътува като стажант на кораба „Бургас“ с българските учители, отразява тази трагедия в импресията „О-в Мармара“:

Ти ли си, Марма? Колко е меко твоето име, колко е ласкаещо и топло, като че ли ласка на южна любов. Ти ли си, Марма? А защо името ти свива болно всяко българско моряшко сърце? Затова ли, че по на север останаха те, за да не се върнат никога вече. За да не чуят никога яростната симфония на Черно море, да не чуят никога неговата песен, която събира акордите на далечните степи и легендата на родния Балкан? Ти ли си, Марма? Ний пристигнахме и над нас почна дъжд. Марма, това са нашите сълзи. Отгоре пъплят облаци. Марма, това е черната скръб в сърцата ни. Отдоле морето почна глухо да шуми. Марма, това са ударите на тимпаните от „Колъ славен“³. Марма, някога в някоя нощ, когато мине български кораб, не излизат ли те, със зелени светещи очи, устните им не

¹ Става дума за бележника с бледорозови корици и кариран листове (размери 12/17 см), който се съхранява в Литературно-художествен музей „Чудомир“ в Казанлък. Авторът води записките си с молив, само на едно-две места има изписани с мастило думи или фрази. Освен записките, в бележника са скицирани с молив някои участници в екскурзията и експонати от посетения музей.

² С изключение на проф. д-р Богдан Филев и съпругата му Евдокия Филова, които пътуват с влак от София, българските учители пристигат в Истанбул с кораб, на който се качват във Варна или Бургас.

³ Най-вероятно става дума за руския химн „Колъ славен наш Господь в Сионе“, който през онези години във военния церемониал се изпълнява при отдаване на военна почест.

целуват ли малкия флагщок, много ли са тъжни, много ли скърбят за своето родно море? Марма, Марма... (Вапцаров 1933: 4).

Приковани от странно красивите гледки, всички се унасят, докато на изток се появява снежният силует на Витинския Олимп⁴, който им напомня на Витоша. Към 14 часа параходът хвърля котва на пристанището на живописната Мудания, „малък град с едва 6-хилядно население“, смятан за исторически поради „подписания тук договор за примирие между гърци и турци в 1922 г.“⁵ Въпросното градче на азиатския бряг на Мраморно има своето забележимо присъствие в българската книжнина, тъй като почти до средата на миналия век пътуването от третата към първата османска столица се осъществява през него (Мевсим 2011/Mevsim 2011).⁶ Българските учители са обхванати от неповторимо вълнение, породено от стъпването на нов континент. В случая впечатлява изострената чувствителност, предварителната обремененост на българския пътешественик при преминаването от един континент на друг, особено от Европа във възприеманата повече като Анадола Азия – топос с пейоративна окраска в националното съзнание. Българинът не може да преодолее усещането, че рязко скъсва с един свят и преминава в друг (Донкин 1934: 14/Donkin 1934: 14; Даскалов 1909/Daskalov 1909).⁷ В „разположения живописно на нисък бряг, обрасъл с маслинови гори“ град, според кореспондента на полуофициоза *Cumhuriyet* от Бурса, гостите са посрещнати от турските си колеги със седем големи автомобила, украсени с националните знамена.

Пътят към зелена Бурса: повод за признаване на географско незнание

Истински приятен сюрприз за българските гости е пътуването до старата османска столица, което, поради красивата природа, се превръща в празник за очите и душата. На вододелния рид над Мудания пред учителите се издига колосалната планина Олимп, под която се простира равното и плодородно бурсенско поле, а зад тях остава да блести като живак морската вода, прерязана от заливи и дантелени брегове. Българският учител е стъпил и навлиза в лоното на друг континент, това го превъзбужда в очакване на нещо ново и силно екзотично, но като че нищо не се променя, предварителните представи се разминават с реалността. Пресичайки полето на Бурса сред най-разнообразни овощни дървета и стройни тополи, автомобилите с гостите се движат под дебелата сянка на вековни платани, всички дълбоко поемат свежия въздух, наситен с аромата на току-що разцъфнали акации. След два часа пътуване българските екскурзанти пристигат в „зелена Бурса“⁸, която ги предизвиква да си признаят и коригират превратното си географско „незнание“:

⁴ Днес планината е позната като Улудаг (Свещена планина), а до 20-те г. на миналия век тя се е наричала Кешишдаг (Монашеска планина), поради многобройните манастири по склоновете ѝ още от византийско време.

⁵ С подписаното на 11 ноември 1922 г. примирие се слага край на Гръцко-турската война, която има националноосвободителен характер за турския народ.

⁶ Става дума за „присъствието“ на градчето у Донкин 1934 (Donkin 1934; псевдоним на Никола Начов), Кънчов 1899 (Kanchov 1899), Даскалов 1909 (Daskalov 1909) и др. Срв. Мевсим 2011 (Mevsim 2011).

⁷ „Все повече и повече параходът се приближаваше до малоазийския бряг. Сега съм вече в Азия, на границата на два свята, съвсем различни един от друг във всяко отношение. И при сравнително неголямото разстояние разликата е голяма във всичко“ (Донкин 1934: 14/Donkin 1934: 14); „Дълго време аз наблюдавах азиатския бряг, откъдето нападаше завоевателят Балканския полуостров и не виждах освен голи рътове“ (Даскалов 1909/Daskalov 1909).

⁸ „Зелена Бурса“ (на турски Yeşil Bursa, йешил Бурса) е „постоянният епитет“, географско-ботаническият маркер на града в подножието на планината; асоциация, породена от пищната зеленина – основно от платани (чинари), кестени и кипариси, сред която е разположен. От 60-те г. на миналия век, успоредно с процеса на трансформиране на града в крупен индустриален център, зеленината се превръща

На път за Бруса каква природа! Безкрайни долини с маслинови и бадемови гори. Ето, Бруса. Планина като Витоша и сняг! Какъв невежа съм бил по география. Курорт с бани.

След тези набързо нахвърлени записки в бележника, в доклада⁹ си Чудомир е потрошен, като тук отново проличава умението му да се самоиронизира елегантно:

Моите географски представи нямали нищо общо с това, което виждам. Аз си мислех палми да видя тука и по тях маймуни да подскачат, камилски птици да кудкудякат из полозите и нощите да тръпнат от лъвски рев, а то същинска Кюстендилска долина със сливите му, с тополите му и вместо лъвово – смирената и мъдра фигура на нашенското магаре.

След второто посрещане от ученици и колеги в подстъпите на града и приветствието на Шефкед бей от името на валийството, българските учители са настанени в хотел „Чекирге палас“, до прочутите още от римско време минерални бани. Гостите са очаровани от прекрасното местоположение на града с планината, плодородното поле, водопадите, изобилието на вода, маслинови гори и лозя.¹⁰ През онези години бурсенските улици са все още тесни и само в централната част павирани, къщите са предимно двуетажни, покрити със стария тип керемиди. Само тук-там личат нови здания, тепърва градът се благоустроява, осветява се с електричество, впечатлява само един площад, на който се издига паметник на Мустафа Кемал паша.

Програмата в Бурса и чудният сън на Чудомир

В Бурса българските гости се движат по програма, която, предвид ограниченото време, е по-наситена от истанбулската: „И тук приеми, тюрбета, лицеи... и пак джамии, джамии“. От един местен вестник (Yeni Fikir, бр. 491 от 2 май 1932 г.) се разбира, че под предводителството на местните учители Факиха ханъм, Едиб бей и Мемдух бей гостите посещават джамията на Мурад I в Чекирге и на Мурад II в „Мурадие“, в чийто двор са разположени тюрбета (гробници) на султани и шехзадета (принцове). Те особено се впечатляват от гробницата и легендарната личност на Джем – „поет, авантюрист, убит

в тягостна носталгия, но от окраската на средствата на градския транспорт до цвета на фланелките на местните спортни тимове, зеленото продължава да съществува плътно в символиката на Бурса.

⁹ Става дума за доклад от 16 листа, написан въз основа на записките в бележника и изнесен пред учителската колегия на Казанлъшкото педагогическо училище на 21 май 1932 г.

¹⁰ Ето някои други описания на местоположението на Бурса: „Потънала в разкошна зеленина, всред живописна и плодородна равнина, с приятен климат и изобилна бистра вода“ (Донкин 1934: 101/Donkin 1934: 101); „Една картина, каквато в природата не се вижда много често. Великолепна градина, потънала в зеленина!“ (Кънчов 1899: 59/Kanchov 1899: 59); „Местоположението е прекрасно, романтично! От разклоненията на Олимп, които заобикалят топлото и плодородно поле, се леят потоци във вид на шумящи водопади. Това изобилие на вода дава на цялата природа необикновена сила, разкош и свежест“. (Бонев 1934: 31/Bonev 1934: 31); „Стои на дъното на стръмна падина под висока, покрита със снежни върхове планина, чиито подножия се спускат към равнината. И по-точно – не стои, а се срутва заедно със своите обилни води, топли и хладни извори и богата растителност в равнината, която се простира в безкрая и някъде в далечината се смесва с морето“ (Андрич 1958 /Andrich 1958). Любопитно е да се отбележи, че през пролетта на 1847 г., броени месеци преди смъртта си, Васил Априлов пристига от Одеса в Бурса, за да намери лек в местните минерални бани, но не оставя свидетелства от престоя си в града. Вероятно Иван Вазов, комуто през 1889 г. очните лекари препоръчват бурсенската лековита вода, би отразил впечатленията си за града, но непоправимият русофил предпочита *грязните на Одеский лиман*. (Mevsim 2009: 9-10). Няколко думи за Бурса, „на подножието Олимпово, най-добър и най-красен град у Малая Азия, има до 100 000 народ, славни топици, многое предметни фабрики и угледна торговина керванска“, посвещава и Бозвели 1835: 61 (Bozveli 1935: 61). Изказвам сърдечна благодарност на уважаемата ми преподавателка по българска възрожденска литература в Пловдивския университет доц. д-р Юлия Николова, която ми обърна внимание върху този текст.

от папата във Венеция по нареждане на брат си“, както и от гроба на Мара, дъщеря на Иван-Александър, встъпила в династически брак с Мурад I. Във връзка със спора дали този гроб не е на сръбската принцеса Мария, Чудомир подхвърля в бележника: „Наука ли е – не ми я хвали! Все с приблизителност работи“. Споменатите местни учители са изселници от България, които все още не са забравили българския език и общуват съвсем свободно със своите колеги.

Запознанството с „Улу джамия“ – най-величествената и почитана в първата столица на османските падишаси – се съпровожда с цяла лекция по история на мюсюлманското изкуство. Допускам, че за особеностите на мюсюлманската светиня разказва изключително вещият по въпроса Богдан Филов. Лично Чудомир е впечатлен от пандантивите, от калиграфските надписи на арабски, от дърворезбата на минбера (амвона) и инкрустациите, като приема, че по отношение на резбата българските майстори са взаимствали много подобни елементи. В бележника му се натъкваме на точното предаване на различните етапи от развитието на ислямската култова архитектура: „стамбулските джамии се стремят да наподобят „Св. София“, а брусенските – не“.¹¹

Впоследствие инспекторите от Министерството, Богдан Филов и Васил Златарски, посещават валийството. В 20 часа българската делегация е поканена на вечеря в Големия салон на Общината, препълнен и обкичен с националните знамена. Много от общинските съветници, училищните настоятели, учителите, както и придружаващите лица от Истанбул, седат между българските гости. Настъпва все по-голяма непринуденост в отношенията от двете страни, за това най-вероятно допринася и възможността за пряко общуване между гости и домакини – нека не се забравя, че от половин век Бурса носи славата на „столица на изселниците от Балканите“, по-конкретно от България.

Тук в провинцията се чувстваше по-голяма откровеност и сърдечност, отколкото в Цариград. Местните се надпреварваха да ни услужват,

отбелязва и главният инспектор Владимир Николов в рапорта си до министъра (ИЦД/ТsDA ф. 177, оп. 2, а. е. 396: 114).

На вечерята градоначалникът Мухиддин бей произнася реч, посрещната с аплодисменти, отговаря му Богдан Филов на френски. Към края на приема българите стават на крак и, според оценката на местния журналист, „в много добър стил“ изпяват турския, а впоследствие и българския химн. Впрочем българската делегация започва да изучава усърдно турския национален химн още преди отплаването си от Бургас, като според Чудомир това изпълнение на няколко пъти се превръща в учтива „форма на благодарност“ за изключителното гостоприемство на домакините.

Интересно е, че след края на пълния с очаквани и неочаквани впечатления ден, когато все още възбуденото съзнание „преработва“ натрупаните мисли и чувства, първата нощ в Бурса, в прекрасния хотел под планинския склон, Чудомир сънува странен сън, който предава подробно в бележника си. Смъртта силно контрастира с чудната майска бурсенска природа, точно тук тя не се вписва в богатата палитра на преживяванията:

Чуден сън. В село сме в градинката. Из реката иде бавно покойник – Найденов Станков (Начо). Питам го как е, що е на небето, за татко го питам. Друснах му от бялата слива до сърчовината и как ме е страх от него, искам да избягам, хукнах към Чакърови, оттам към реката и до попови. Той пред мене. Не бягай!, ми каза

¹¹ Този факт се обяснява с обстоятелството, че главните джамии в Бурса са строени преди завладяването на византийската столица през май 1453 г.

той, – къде ще идеш? Между 28-30 или 2 и 4-ти ще напуснеш този свят... Стреснах се и се събудих треперещ... А не ми е за мрене сега. Такава просторна градина е долината на Бруса. Тъй хубаво пеят славеичета, тъй мирише на акации (Мевсим/Mevsim 2012: 138).

Вторият ден в Бурса

На 2 май предстои посещение на най-голямата копринена фабрика в града, който се слави като важен център на коприната, в околността се отглеждат много буби, а и има цял търговски хан на коприната („Коза хан“), строен още в края на XV век. От посетените училища българските гости се впечатляват от Средното техническо училище, с отдели по дърводелство, леярство и железарство (в бележника Чудомир отбелязва името на Емин Алтъпармаков, изселник от Казанлък, вероятно учител тук (Мевсим/Mevsim 2018: 129-134); Мъжкото педагогическо училище, в което част от учителите влизат в открит урок по география; Стопанското училище, с проекти за басми; Девическото педагогическо училище, с „препарирани птици, релефни карти, къшурки, изрязвани от картон, човешки фигури“. По нагледните средства, с които си служи, преподавателят по география далече превъзхожда другите учители по този предмет в останалите лица.

Обядват в Девическото училище, където ги посрещат и обслужват самите ученички. Мара Икономова, учителка по история в Дупница, благодари на български. Това училище впечатлява силно гостите със своята подредба, с пансиона и любезността, с която са посрещнати. Посещават и час по гимнастика, в който униформените ученички играят упражнение на открито под палещите лъчи на слънцето. Отново се набива на очи разликата между новото и старото:

Преди са гледали през решетките на харема, а сега чуруликът из лицейските градини и дворове на нова Турция, отбелязва един участник в екскурзията.

Следобед българските гости посещават новоосновения Археологически музей, чиято експозиция тепърва се обогатява с експонати с историческа стойност, Зеленото тюрбе и Зелената джамия с „орнаментиран портал и прозорци“. Споменатата мюсюлманска светиня силно впечатлява българските педагози със своята „дивна архитектурна хармония“. „Напускате храма и в душата ви звучи някаква чудна музика“ (Цветков/Tsvetkov 1932), отбелязва един учител от Мездра. След 16 часа остава малко свободно време за обиколка на бурсенския пазар и за покупка на подаръци и дреболии. В града е пазарен ден, което дава възможност за по-богати и разнообразни впечатления. По тесните улици и пищни пазарища се натъкват на изселници от България, които ги заговорват като стари познаници; зарадвани, те разпитват за роднини, близки и познати, останали там.

Ние дойдохме тук, навикнали на труд, и се справихме с хубавата плодородна земя. Тукашните са малко лениви, но и те ще навикнат, споделя чистосърдечно един млад изселник от околните села.

В Бурса се случва едно наглед дребно произшествие, което става новина в официоза *Cumhuriyet*. Уличният обирджия Саджит открадва копринената кърпичка на учителката от София Мария Иванова, когато тя отива на вечеря. Полицията веднага залавя крадеца и връща кърпичката на собственичката, която дори не подозира за кражбата, и не крие приятното си учудване.

Същия ден Чудомир адресира в Казанлък втората си картичка (Мевсим/Mevsim 2021: 143-152) от екскурзията. След като отново се надсмива на разминаването в

предварителните си представи и възхвалява отличното посрещане и прием на домакините, той отбелязва:

Мирише на цъфнали акации, а канарчетата пеят ли пеят. В непрекъснат ход сме и ще ни пукнат от ядене любезните турчуля. В автомобили ни возят и даже в парахода на тяхна сметка се храним. Нощес сънувах, че един умрял нашенец ми определи датата на смъртта ми. Здрав съм.

Вечерта в новата и удобна постройка на Девическото училище, обемаща и малък салон за театър, предстои събитие, от което българските педагози отнасят незабравим спомен. В декорирания с националните знамена театрален салон се организира забава. Най-важният номер в програмата е пиесата „Новото училище“¹², играна от учениците, в която се осмива старото училище (медресе) с арабската писменост и яшмака и се възхвалява новото с латинската азбука¹³, както и идеализмът на младия учител със симптоматичното име Шахин (Ястреб). Интересното в случая е, че на представлението присъства и самият автор Решад Нури, който придружава българските си колеги още от Истанбул. В контактите си с него гостите неведнъж изказват ласкави думи за успеха сред българските читатели на романа му „Чучулигата“, печатан като подлистник във в. Зора.¹⁴

Решад Нури е посрещнат с овации от учениците. На забавата се изпълнява и местният танц „кълъч калкан“ (сабя и щит)¹⁵, който кара настръхналите гости да правят неволни асоциации с кърджалийските времена.

През Гемлик, Орхангази и Ялова към Истанбул

„След като се наядохме и наспахме отлично и за голяма изненада, за пръв път платихме (от което някои от нас едва ли не припаднаха)“, на 3 май българите тръгват от Бурса с автомобили за Истанбул, но вече по друг маршрут. Минават през силно разбит път преди да спрат в градчето Гемлик, разположено на дъното на дълбоко врязалия се в сушата залив на Мраморно море, където намират неочаквано радушен прием. Кметът, околийският началник и училищният инспектор ги посрещат на 5-6 км от града и ги канят да се отбият. Местното население се занимава с риболовство, лозарство и обработване на зехтин. Тук прекарват около час, посещават малкото пристанище и единствената прогимназия – „отлично училище с пиано“, пред чийто вход се намира бюст на Мустафа Кемал. Децата изпяват марш в чест на гостите. Почерпени със студен айрян, българските учители оттук изпращат благодарствена телеграма на бурсенския валия за оказания им топъл прием.

Към 12,30 часа продължават пътя си по зелената долина на Гьолдере. Вдясно остава древна Никея (Изник) с едноименното езеро, което сред зеления фон на разкошната растителност се вижда като грамадно синьо око. Мен ме учудва фактът, че българските гости не се отбиват в този толкова важен за историята на християнството и на Византия древен град, още повече, че в делегацията се намират светили на науката като Богдан Фиров, „неоспорим авторитет по археология“, и Васил Златарски – „професор

¹² Най-вероятно става дума за пиесата „Зелената нощ“, драматизация по едноименния роман на Решад Нури, написан по поръка на Мустафа Кемал паша през 1928 г. „Бихте ли написали един роман, в който републиката да се защитава от поплзновенията на реакционерите?“, се обърнал председателят на републиката към известния писател.

¹³ Реформата в ортографията, с която арабицата се заменя с латиница, се провежда през 1928 г.

¹⁴ В превод на Борис Ачков романът на турския класик започва да се публикува от брой 3529 (12 април 1931) и продължава до брой 3619.

¹⁵ Характерният за областта на Бурса зрелищен танц се изпълнява от двама души, „въоръжени“ със сабя и щит, без музикален съпровод.

по българско-византийска история в нашия университет“ (ЦДА/TsDA ф. 177, оп. 2, а.е. 396: 109). Най-вероятно поради ограниченото време и предстоящото пътуване с кораб екскурзиантите остават принудени да се откажат от посещението на Никея, което всъщност не е включено и в предварителната програма. Минава се през градчето Орхангази, чийто кмет любезно спира гостите, за да ги покани да изпият по едно турско кафе, в пълно съгласие с турската поговорка, че изпито с приятели в среда на споделена сърдечност кафе държи 40 години спомен.

Впоследствие пътят се спуска надолу по наклонен релеф, отсреща се появява морето с лъкатушещата линия на азиатския бряг, на който са накацали малки селища, днес във всепоглъщатата паст на огромния град. Поради силно разбития път пристигат в Ялова едва към 15 часа. Първо спират в лятната резиденция на Мустафа Кемал („малка двуетажна сграда с веранда отпред, никакъв разкош“ (Цветков/Tsvetkov 1932: брой 144)), зад която се разстила добре обработена равнина. До скромната вила се намира неговото стопанство. Мястото на образцовия чифлик е подарено от местната община. Чудомир излага мисли за земеделието в местните условия, като се основава на свидетелствата на един свой бивш земяк:

Такива [чифлици], казват, имало няколко, които да служат като образец на модерно земеделие, което във вътрешността изглежда е в по-първобитен вид и от нашето тук. Това потвърди и един турчин, живял много години в Мъглиж, сега преселен там: „По-питомно е там, даскале. И хората по-акъллии са по вашенско, тука – простотия, ти казвам!“ (Мевсим/Mevsim 2018: 130)

След пищния обяд с „натрупани камари с пържени пилета, пилафи, кисели млека и всевъзможни ошафи и сладкиши“, българската делегация изпраща втора телеграма на Мустафа Кемал паша и вече в Истанбул заварва отговор, в който Председателят на Републиката благодари за изразените чувства и пожелания (ЦДА/TsDA ф. 177К, оп. 2, а.е. 396: 127). Следователно, не е вярно твърдението, че Мустафа Кемал приема в резиденцията си в Ялова българските учители (Tuğlacı 1984: 143). Някои от гостите остават да чакат на пристанището, а други посещават добре уредените минерални бани на десетина километра от града, които наподобяват Вършецките; показват им също така старата баня от римско време.

От пристанището на Ялова учителите се прощават с придружаващите ги официални лица и в 17,30 часа отплават с кораба „Кадъкьой“ за Истанбул. Минава се покрай Принцовите острови, Богословското училище в Халки, които вечерно време са осветени и изглеждат прекрасно от палубата на препълнения кораб. Корабът спира на техните пристанища и пристига в Хайдарпаша в 20,30 часа, след което гостите с друг кораб прекосяват пламналите като отворени обятия брегове на Босфора, за да стъпят в европейската част.

Заклучителни думи

Така приключва посещението на Чудомир в Бурса, която го очарова със своите природни прелести, минерални води, богато историческо наследство, добре уредени училища и със сърдечното отношение на местните жители. Всички участници в екскурзията заявяват, че най-силни впечатления са натрупали от тази тридневна екскурзия в старата османска столица.

Много ни хареса Бурса и особено Ялова,

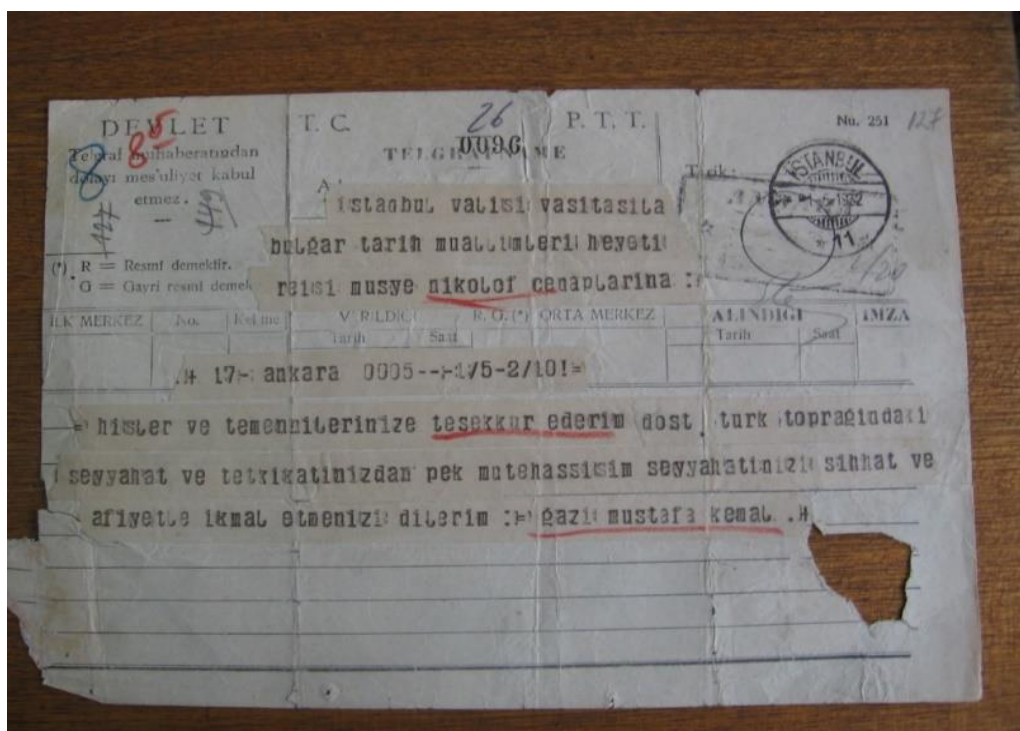
споделя пред кореспондента на официоза ректорът Богдан Филов (Cumhuriyet 1932: 10 май). Впрочем градът все още не е благоустроен, старото не е премахнато изцяло, кълновете на републиканското и светското преустройство на турската държава

едва се забелязват тук, но впечатлява витаещата във въздуха енергия и духът, произтичащ от вярата в новата обществена система. В предварителните представи на Чудомир Бурса е далечна и чужда, с маймуни и палми, с щрауси и лъвове, азиатска и анадоиска, но в действителност тя се оказва много близка и позната – балканска с планината и тракийска с равнината си. Посещението на култовите паметници от първоначалния период на Османската империя, когато тя е столица, дават възможност на казанлъшкия учител, музеен деец и художник да обогати познанията си за мюсюлманското изкуство, архитектура и традиции, което впоследствие ще му помогне да се ориентира по-добре в краеведските проучвания и изследвания. Вероятно градът остава в съзнанието и спомените на Чудомир и със странния сън, в който се сблъсква с мисълта за неумолимата смърт.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Географска карта на френски език на областта на Мраморно море, с червен молив е обозначен маршрутът на научната екскурзия (ЦДА, ф. 177 К, оп. 2, а. е. 396, л. 122).

Телеграмата, която българските учители получават от Председателя на Републиката:
„Благодаря за [изразените] чувства и пожелания! Много съм развълнуван от научната ви екскурзия по приятелската турска земя. Пожелавам да завършите благополучно екскурзията си! Гази Мустафа Кемал.“
(ЦДА, ф. 177 К, оп. 2, а. е. 396, л. 127).

Градчето Мудания край Мраморно море, потънало сред маслинови гори.

Хотел „Челик палас“ (в Чекирге, Бурса), в който отсяда Чудомир.

„Зелена Бурса“ през 30-те г. на миналия век, панорамен изглед.

Резиденцията на Мустафа Кемал паша в Ялова, впечатлила българските учители със скромността си. Всъщност миниатюрната резиденция, в която Председателят на Републиката обича да прекарва горещите летни месеци, се нарича и „Ходещият къшк“ (Yürüyen Köşk), тъй като през 1930 г. сградата е отместена върху релси на 5 м, за да не се наложи отсичането на вековния платан (вляво). Неслучайно днес къшкът се възприема като символ на любовта към природата и необходимостта от нейната защита.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрич 1958: *Андрич, Иво*. При вестта, че Бурса е изгоряла. – Неделне информативне новине (Andrich 1958: *Andrich, Ivo*. Pri vestta, che Bursa e izgoryala. – Nedelne informativne novine).
- Бонев 1934: *Бонев, Боне*. В страната на Кемал паша. Кюстендил: Печатница „Зора“ (Bonev 1934: *Bonev, Bone*. V stranata na Kemal pasha. Kyustendil: Pечатnitsa „Zora“).
- Бозвели 1835: *Бозвели, Неофит*. Краткое политическое землеописание, част V. Славяноболгарское детоводство. Крагуевац (Bozveli 1835: *Bozveli, Neofit*. Kratkoe politicheskoe zemleopisanie, chast V. Slavyanobolgarskoe detovodstvo. Kraguevats).
- Вапцаров 1933: *Вапцаров, Никола*. – Морски сговор, г. X, брой 10. Варна (Vaptsarov 1933: *Vaptsarov, Nikola*. – Morski sgovor, g. X, broj 10. Varna).
- Даскалов 1909: *Даскалов, Петър*. Надникване в Анадола. – Вечерна поща, брой 2822 (Daskalov 1909: *Daskalov, P*. Nadnikvane v Anadola. – Vecherna poshta, broj 2822).
- Донкин 1934: *Донкин, Нанчо*. До Бурса и назад. София (Donkin 1934: *Donkin, Nancho*. Do Bursa i nazad. Sofia).
- Кънчов 1899: *Кънчов, Васил*. Из Мала Азия. София (Kanchov 1899: *Kanchov, Vasil*. Iz Mala Azia. Sofia).
- Мевсим 2011: *Мевсим, Хюсеин*. Мудания в българската литература. – В: Научни трудове, Филология, Т. 49, 1, сб. Б, 425-432. Пловдив (Mevsim 2011: *Mevsim, Hyusein*.

- Mudania v balgarskata literatira. –V: Nauchni trudove, Filologia, T. 49, 1, sb. B, 425-432. Plovdiv).
- Мевсим 2012: *Мевсим, Хюсеин*. Пътуването на Чудомир в Турция (1932). Пловдив: Жанет 45 (Mevsim 2012: *Mevsim, Hyusein*. Pytuvaneto na Chudomir v Turtsia (1932). Plovdiv: Zhanet 45).
- Мевсим 2018: *Мевсим, Хюсеин*. Земляците на Чудомир в Анадола. – В: Чудомир, другите, годините... Велико Търново: Абагар (Mevsim 2018: *Mevsim, Hyusein*. Zemlyatsite na Chudomir v Anadola. –V: Chudomir, drugite, godinite... Veliko Tarnovo: Abagar).
- Мевсим 2021: *Мевсим, Хюсеин*. Чудомир в три картички и една фотография от Турция. – В: Нашенци, век по-късно, все така живи. Велико Търново: Абагар (Mevsim 2021: *Mevsim, Hyusein*. Chudomir v tri kartichki i edna fotografia ot Turtsia. – In: Nashentsi, vek po-kasno, vse taka zhivi. Veliko Tarnovo: Abagar).
- Цветков 1932: *Цветков, Андрей*. Нова Турция (пътни впечатления и бележки). – Искърски фар, брой 143, гара Мездра (Tsvetkov 1932: *Tsvetkov, Andrey*. Nova Turtsia (patni vpechatleniya i belezhki). – Iskarski far, broj 143, gara Mezdra).
- Централен държавен архив, фонд 176 К, опис 6, архивна единица 2174 (Tsentrалen darzhaven arhiv, fond 176 K, opis 6, arhivna edinita 2174).
- Централен държавен архив, фонд 177 К, опис 2, архивна единица 396 (Tsentrалen darzhaven arhiv, fond 177 K, opis 2, arhivna edinita 396).
- Gazetesi Yeni Fikir 1932: *Gazetesi Yeni Fikir*, 491, 02.05.1932. Bursa.
- Gazetesi Cumhuriyet 1932: *Gazetesi Cumhuriyet*, 10.05.1932. İstanbul.
- Mevsim 2009: *Mevsim, Hüseyin*. Bulgar Gözüyle Bursa. Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tuğlacı 1984: *Tuğlacı, Pars*. Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri. Pars Yayın, İstanbul.